

Het hinderlijk medelijden

Recente bijdragen tot de studie van het vluchtelingenprobleem

Dr H. M. Jolles

Het gezamenlijk bespreken van een aantal publikaties, die bij benadering hetzelfde terrein bestrijken, levert altijd een aantal risico's op. Het suggereert een zekere volledigheid ten aanzien van het betrokken studieterrein, terwijl het de vraag doet verzwijgen of er niet veel meer literatuur is te noemen, met evenveel of meer recht. Het wekt illusies over het construeren van een „beeld". En het doet de vraag rijzen, of de betrokken publikaties wel vergelijkbaar zijn en dezelfde maatstaven verdragen kunnen.

De enkele hier kort behandelde nieuwe studies over het vluchtelingenprobleem — één Nederlandse en vier Duitse — zijn, om dit dan maar dadelijk te vermelden, slechts heel enkele uit een buitengewoon omvangrijke en bijna groeiende bibliografie; zij zijn ten dele zelfs een bewijs van een gevecht met dit voordurend minder overzichtelijk wordende terrein. Een compleet beeld van het vluchtelingenvraagstuk is uit deze studies niet op te bouwen. En door hun verschillen in herkomst en bedoeling kan hier geen uniforme maatstaf worden aangelegd.

Toch is er aanleiding te over tot gezamenlijke behandeling, aanleiding, die vooral is te vinden in de vraag, of de verwarrende veelheid van vluchtverschijnselen, waarmee de moderne tijd zo sterk te maken heeft, voldoende gemeenschappelijke kenmerken en verklaringen oplevert om een generaliserende wetenschappelijke (ditmaal sociologische) benadering toe te laten. Wij komen in deze bespreking aan beantwoording van die vraag zelf uiteraard niet toe, willen haar echter stellen als motivering van hetgeen hier volgt.

Men kan zeggen, dat de vluchtelingenliteratuur in het algemeen geen sociologische of sociaalpsychologische literatuur is, en zelfs constateren, dat de sociale wetenschappen met dit sociaal probleem van groot formaat slechts incidentele contacten hebben gelegd. De literatuur over vluchtelingen is voor een belangrijk deel zelfs geen wetenschappelijke, doch gelegen in een voor-wetenschappelijk vlak van algemene openbare belangstelling, en zij is ten dele van een politiek karakter. Begrijpelijk: de vluchteling is in eerste instantie een politiek verschijnsel, zij het met duidelijk herkenbare andere aspecten. De literatuur daaromtrent behandelt de vluchteling vanuit de begaanheid van de medemens met zijn ellende, en vanuit denkbeelden voor de sociale en politieke oplossingen voor zijn vlucht-situatie. De hantering van zijn ellende zowel als de verdedigde oplossingen zijn veelal politieke lijnen, en het is dan ook weinig verontrustend of opvallend, dat de vluchtelingenliteratuur in belangrijke mate door vluchtelingen zelf is geschreven of door diegenen, die krachtens hun maatschappelijke positie aan de oplossingen van dit vraagstuk werken. De betrokkenheid van de meeste auteurs met dit probleem (als maatschappelijk, niet als wetenschappelijk probleem!) is zo sterk, dat hieronder de distantie, die een sociaalwetenschappelijke benadering nu eenmaal vereist, niet of nauwelijks tot gelding komt. De enkelen, die zich in deze richting trachten

te ontwikkelen (als b.v. een K. V. Müller, een H. B. M. Murphy), ontkomen niet aan de aantrekkingskracht, die van deze emotionele betrokkenheid bij het probleem uitgaat. Met andere woorden: de vluchtelingenliteratuur vormt in belangrijke mate *zelf* een deel van het vluchtelingenprobleem; ze is daarvan niet los te maken. Wie zich verdiept in de wijze waarop b.v. bepaalde rechts-extremistische stromingen in de verdreven en gevluchte Sudetenduitse bevolkingsgroep in West-Duitsland met de kracht van een frapperer toujours worden „dichtgeschreven”, die vindt hierin een bevestiging van deze nauwe en soms benauwende samenhang tussen handelingen, houdingen, opvattingen en geschriften. De vluchtelingenliteratuur is vol bedoelingen; goede, etische, humanitaire, politieke, zelfs pseudo-rationele en pseudo-religieuze bedoelingen. Zij is dan ook in zoverre wel object van, doch geen partner in wetenschappelijke studie.

Deze configuratie heeft naar onze indruk vooral twee soorten van oorzaken. In de eerste plaats is de materiële ellende en de vaak drukkende en ontmoedigende geestelijke nood van de vluchteling een zo onontkoombaar feit, het „gelijk” van de verdrukte zozeer een legaal gegeven, dat het de altijd aanwezige behoefte van de wetenschap tot kritische distantie met een verwijtend etiket van onverantwoordelijkheid bestempelt en daarmee weet te onderdrukken. Het ongeoorloofde van wetenschappelijke bemoeienis met dit vraagstuk zonder meer lijkt hier welhaast een vanzelfsprekendheid.

In de tweede plaats is met name de sociologie thans nog onvoldoende in staat, om een methodologische apparatuur ter tafel te brengen voor een grondige analyse van dit verschijnsel. Vluchtelingen vormen in de regel geen groepen, doch slechts door een gegeven situationele context verbonden categorieën individuen, waaromtrent de groei of het herstel van sociale structuren eerst later optreedt naarmate het vluchteling-zijn meer op de achtergrond raakt. Structureel-functionele gezichtspunten lijken in de vlucht-situatie min of meer uitgeschakeld, bevinden zich althans hier wel aan de rand van hun mogelijkheden. Daar komt bij, dat in het bijzonder de politieke problematiek, die in dit vraagstuk aan bod komt, in de sociologie nog betrekkelijk nieuw is en dat deze wetenschap nog lang niet alle mogelijke richtingen van dit terrein heeft verkend.

Men vindt deze situatie in vrijwel al haar facetten in het boek „*De vluchtende mens - Symbool van de samenleving*”, dat onder redactie van Dr. G. Beyer enkele maanden geleden in Wageningen verscheen, terug.¹⁾ Dit boek is, zoals bekend, het resultaat van een initiatief dat de Wageningse studentenvereniging bij de gelegenheid van haar vijfde lustrum en als bijdrage in het internationale vluchtelingenjaar 1959/60 heeft genomen. Een boek dus met een aanleiding, een duidelijk humanitaire bedoeling, een gebaar van medegevoel met de gevluchten, dat dan ook allereerst als zodanig beoordeeld wil worden. Of beter: ontvangen; want tegenover dit gebaar is een oordeel voorshands niet op zijn plaats. De Nederlandse samenleving heeft het als zodanig in zeer brede kring dankbaar aanvaard, o.i. terecht, want het belicht in kort bestek vele facetten van een klemmende zaak. Het biedt algemene

---

¹⁾ Dr. G. Beyer, red., *De vluchtende mens. Symbool van de samenleving*. Uitg. Veenman, Wageningen, 1960.

beschouwingen over de problematiek van de vluchtende mens (o.a. van Dr. Verwey-Jonker en Prof. Gadourek), het behandelt allerlei kwesties van opnemings- en aanpassingsproblemen van herkomst en doel van de vlucht, en vormen en organen van hulpverlening, zowel internationaal als speciaal betrekking hebbend op Nederland.

Indien het echter geoorloofd is — en wij menen dat dit het geval is — ook de vraag naar het wetenschappelijk rendement te stellen, dan moet helaas worden vastgesteld, dat de tyrannie der goede bedoelingen eer een rem dan een stimulans voor het inzicht is geworden. Onze bezwaren tegen dit boek kunnen dan in enkele punten worden samengevat.

In de eerste plaats is, geheel in de geest van de bedoeling van het boek, aan de vluchtende mens veel, aan de omstandigheden waaruit hij vlucht, de reden daarvan en aan de vluchtverschijnselen zelf bijna geen aandacht besteed. Juist het ambivalente karakter daarvan, dat b.v. nu al jaren lang de vlucht uit Oost-Duitsland en het vraagstuk der Palestijnse vluchtelingen tot een zo merkwaardig en wetenschappelijk zo buitengewoon belangwekkend vraagstuk maakt, komt in vele bijdragen daardoor te weinig tot zijn recht. Daardoor wordt men er zich te weinig van bewust, dat bij de vlucht mede sprake is van een diepgaand conflict tussen ideologische of politieke stelsels, die ieder voor zich en in eigen denkkader of belangenconfiguratie een zekerheid opeisen, en een interne solidariteit trachten tot stand te brengen, die een zich daaraan onttrekken van de enkeling moet voorkómen. Gadourek gaat in zijn knappe „sociologische en sociaalpsychologische begripsdoorlichting” nog het verst in deze richting, doch verliest o.i. door zijn aandacht voor de als marginaal voorgestelde vluchtende enkeling te snel het contact met deze macro-sociologische verschijnselen.

Een tweede bezwaar lijkt ons, hetgeen de ondertitel van het boek al aankondigt, dat in meer dan een bijdrage is getracht de vluchtende mens uit te beelden als een symbool van de moderne samenleving als geheel. Het is zonder meer zinvol, en ook wetenschappelijk relevant, om typeringen van een samenleving of van een tijdsgewricht te willen geven, doch dat is een geheel andere doelstelling dan die, welke in dit boek primair voorzat. De bijdragen met name van de psychiater Fentener van Vlissingen en de anthropoloog Bergman maken duidelijk, dat een dergelijk op zichzelf te billijken streven onvermijdelijk verlies van inzicht in de specifieke vluchtelingenkwesities tot gevolg heeft.

Een derde bezwaar, dat men ook reeds binnen het kader van de bedoelingen van het boek zou kunnen aanvoeren, is het ontbreken van een duidelijk systeem in keuze, volgorde en samenhang van de bijdragen. Heeft de enthousiaste redacteur, die Beyer is, hier niet te veel op de discipline van zijn medewerkers vertrouwd? Niet alleen kunnen sommige bijdragen (zoals b.v. die van Asjes over de Ambonezen en van Kraak over de Gerespatieerden uit Indonesië) even goed in andere onderdelen worden geplaatst dan waar ze nu zijn opgenomen, doch het wordt ook niet duidelijk, waarop de globale indeling zelf berust en waarom bepaalde thema's wel en vele andere niet aan de orde kwamen. Waarom wel iets over voedingskwesities, doch niets over de centraal en moeilijk liggende juridische aspecten of

over het complex van vragen, samenhangend met de nagestreefde vormen van vestiging en ruimtelijke ordening? Zo blijft dit boek tal van vragen oproepen, en wij moeten concluderen, na lezing er van met deze vragen niet veel meer raad te weten dan er vóór.

Een totaal andere indruk krijgt de lezer, die zich de moeite geeft om de bijna 2000 dichtbedrukte bladzijden van het handboek „*Die Vertriebenen in Westdeutschland*” (in 1959 bij Hirt in Kiel verschenen met steun van het Westduitse ministerie van vluchtelingenzaken) door te worstelen. Dit driedelige werk is een enorm boek. Enorm niet alleen in zijn omvang. Bij eerste indruk wordt men geïmponeerd door de grondigheid (ja, ja!) van deze onderneming, waarin welhaast alle facetten van het probleem der zgn. Heimatvertriebenen uit Oost-, Zuidoost- en Midden-Europa in een chronologisch-systematische samenhang zijn belicht, met een grote uitvoerigheid en een omvangrijke documentatie. Men zou kunnen zeggen, dat het boek meer doet dan imponeren. Het verplettert de lezer door zijn rijkdom aan materiaal, aan ideeën en aan opgeroepen vragen. Na dit werk, heeft men het gevoel, is er over de Duitse verdrevenen weinig meer te zeggen, laat staan te schrijven. Dit boek is definitief, a book to end all books.

Nadere overdenking van de inhoud en vooral van de leidende gedachten en nauwkeuriger vergelijking der verschillende versies leren echter anders; gelukkig, zou men bijna zeggen. *Die Vertriebenen in Westdeutschland*, is inderdaad een praktisch complete compilatie en verwerking van alle thema's, die in Duitsland zelf en ten dele nog daarbuiten tot nu toe aan de orde zijn gesteld. Men vindt er geheel uitgewerkt het behandelingsschema, dat ook in talloze andere, kleinere studies reeds zichtbaar was geworden. Men ontmoet er praktisch alle bekende namen, enkele notoire uitzonderingen daargelaten. Gaan wij thans in het kort de aanpak van het boek na.

De indeling in drie banden is weliswaar van ondergeschikt belang, tenzij men, een bekende trits volgend, het eerste boek vooral „sociaal”, het tweede „economisch” en het derde „cultureel” in belangstellingsrichting zou willen noemen, met het uitdrukkelijk voorbehoud dan van belangrijke overlappingsen. In deel I komen achtereenvolgens aan de orde: de voorgeschiedenis van het probleem, historisch en internationaal kader van verdrijving en vlucht, het statistisch beeld van de Duitse verdrevenen sinds 1945, het vraagstuk van de inpassing (Eingliederung) en zijn invloeden op de samenleving als geheel, de rechtsproblematiek van de verdrevenen, de hulpverlening van de kerken en andere organen, de groei van het administratief apparaat, de opnemings- en het onderdak, de bevolkingsspreiding en regionale kwesties, de organisaties der verdrevenen, en invloeden van de verdrijving op het „Volkstum”. In deel II komen alle sociaal-economische kwesties aan de orde, die met name door de publikaties van Friedrich Edding reeds in wijdere kring bekendheid en belangstelling hadden verkregen (hij verzorgde hier ook weer een belangrijk aandeel). Behandeld worden de problemen van de landbouw, de nijverheid, de handel, en de economische politiek en zijn effecten op de gehele economie. Deel III ten slotte, het meest heterogene deel door het ontbreken van ofwel een chronologisch-thematische samenhang of van een bundelend gezichtspunt als de economie, brengt bijdragen over veranderingen in de godsdienstige en kerkelijke

verhoudingen, kwesties van behoud en verdediging van cultuuroederen in engere zin, verlies en winst in de wetenschappelijke wereld, invloeden op de taal, reacties van de literatuur, de beeldende kunst, de muziek, de volksonwikkeling, de communicatie-media (pers, radio en film), veranderingen in het politieke denken, benevens opstellen over de vluchtelingen uit de Russische zone (DDR) als concurrerend probleem, en over internationale aspecten. Een omvangrijke bibliografie, een register en een aantal biografische aantekeningen over de 38 auteurs sluiten het werk af.

Het is uiteraard ondoenlijk in een recensie van enige beknoptheid uitvoerig in te gaan op de afzonderlijke bijdragen. Wij willen dan ook ons hier bepalen tot de vraag, welke reacties dit boek als geheel in zijn karakter, zijn opzet, zijn algemene gedachtengang, bij ons heeft opgeroepen. Deze reacties ordenend komen wij dan tot het volgende algemene oordeel, dat in het licht der afzonderlijke onderdelen van het boek uiteraard enige differentiatie vereist.

Voorop moge staan, dat dit enorme werk grote verdiensten heeft als naslagwerk over tal van facetten van het vraagstuk der verdrevenen en vooral over de processen en problemen aangaande hun inpassing in de Westduitse economische en sociale structuur. Verdienstelijk is het ook dat niet is getracht de deelnemers aan dit verzamelwerk aan één bepaalde visie te binden, doch dat men een kaleidoscopische opbouw van het geheel heeft getolereerd, die weliswaar hier en daar tot overlappingsen heeft geleid, doch ook verschillen van inzicht tot hun recht doet komen.

Bewondering kan men koesteren voor afzonderlijke bijdragen. Zonder hier een afkeuring over niet genoemde opstellen uit te spreken (die ook niet gerechtvaardigd zou zijn), mogen hier vooral worden genoemd: *Vertriebung und Eingliederung im Spiegel des Rechts* (Heinrich Rogge), een stuk rechtssociologie dat bijzonder verhelderend is voor een inzicht in tal van moeilijkheden die de positie der verdrevenen met zich meebracht; *Entstehung und Aufgaben der Flüchtlingsverwaltung* (Werner Middelman); *Gruppenbildung und Organisationswesen* (Max Hildebert Boehm), vooral verdienstelijk als documentatie; *Die Eingliederung in volkswirtschaftlicher Sicht* (Willi Albers); *Wandel und Auflösung von Konfessionszonen* (Walter Menges); en uiteraard *Grundlagen und Hauptergebnisse der Statistik*, verzorgd door Werner Nellner. Afzonderlijke vermelding verdient zeker de interessante en moedige poging van Günther Granicky, de problematiek van de DDR-vluchtelingen tegen het in het boek steeds centraal staande probleem der verdrevenen af te zetten (*Die Zuwanderung aus der Sowjetzone Deutschlands als konkurrierendes Problem*).

Toch moet gezegd worden, dat dit boek, ondanks zijn grote verdiensten, vooral een verbreding van de problematiek geeft en geen verdieping. Of beter: uit een zekere, hier en daar zichtbaar wordende doch overal wel latent aanwezige angst voor een wetenschappelijke verdieping zoekt men compensatie, en meer dan dat, in een somtijds drukkende uitvoerigheid en hinderlijke volledigheid. De afzonderlijke bijdragen van de veelal reeds door andere publikaties op dit terrein bekende auteurs bieden dan ook voor wie reeds enige vertrouwdheid met de literatuur bezit, geen uitgesproken nieuwe gezichtspunten. Auteurs als Eugen Lemberg, M. H.

Boehm, Gotthold Rhode, Peter Paul Nahm, Elisabeth Pfeil, Friedrich Edding, hebben reeds jaren lang in verschillende geschriften hun inzichten hierover kenbaar gemaakt, en zij wijken hier thans weinig of niet meer van af. Van hun persoonlijke betrokkenheid bij het maatschappelijk probleem der verdrevenen uit, zij het uit een ideologische visie, zij het met meer zuiver humanitaire beweegredenen, wijzen zij telkens weer op dezelfde aspecten. Dit boek beschouwend als samenvatting van veel wat in Duitsland over de verdrevenen is gepubliceerd moet men ook constateren, dat wij hier minder te maken hebben met een ontwikkeling in het denken over deze problemen dan wel met een bundeling van thema's en standpunten, die met grote hardnekkigheid de literatuur blijven beheersen. Het boek compileert gegevens, inzichten, opvattingen; het komt daar in het algemeen niet boven uit. Dat komt ook op een andere wijze tot uiting. Want dezelfde lacunes, die de Duitse vluchtelingenliteratuur tot nu toe te zien heeft gegeven, vindt men ook in dit boek als lacunes terug. Zo mist men iedere serieuze poging, om het verdrevenenvraagstuk niet alleen vanuit het „Westen” (aangevuld door wat goedbedoelde en functioneel beschouwd vrij onduidelijke overzichten van het medelevend buitenland) te zien, doch ook vanuit het „Oosten”, en in te gaan enerzijds op het denkkader van m.n. de communistische landen hierover en anderzijds op de gehele ideologische krachtenveld, zonder welk het probleem in zijn volle omvang eenvoudig niet begrepen kan worden. Men mist iedere poging om van een ander kader uit te zien dan het gegeven Westduitse kader, waarin denkwijze en wensdroom soms zo nauw verweven zijn, dat reeds een nuchtere opmerking over deze zaken als onlangs door de filosoof Karl Jaspers in een televisie-interview gelanceerd, een onbegrijpelijk ruoer ontketent.³⁾

Een andere duidelijke lacune is het grotendeels ontbreken van sociologische research. Wij spraken reeds over de geringe contacten tussen de sociale wetenschappen en de literatuur over de verdrevenen. De enkele studies over planologische projecten, een enkel onderzoek over de verhoudingen tussen oude en nieuwe bevolkingsgroepen op lokaal niveau, zijn notoire uitzonderingen in de grote massa algemene beschouwingen, statistische en theoretische studies, programmatische opstellen. Zo is het ook weer in dit boek, waar zelden hypothesen worden opgesteld, doch steeds uitspraken van algemeen karakter zonder meer worden gedaan. De bewijskracht van het moreel gelijk of de vóór-wetenschappelijke evidentie neemt nog overwegend de plaats in, die wij gaarne wat meer door de research hadden zien bekleed.

Een belangrijk bezwaar van het boek achten wij tenslotte de onduidelijke afgrenzing in een ruimer kader. Dit kader is er wel, doch thema en kader lopen zo vaak zonder duidelijke overgang door elkaar heen, dat men soms moeite heeft na te gaan, waarover de betreffende auteur precies spreekt. Deze afgrenzing is vooral naar drie zijden grotendeels mislukt.

---

2) Die Vertriebenen in Westdeutschland. Ihre Eingliederung und ihr Einfluss auf Gesellschaft, Wirtschaft, Politik und Geistesleben. Herausgegeben von Eugen Lemberg u. Friedrich Edding. Ferdinand Hirt Verlag, Kiel, 1959. 3 Bde.

3) Men leze hierover bv. het rustige artikel van Benno Reifenberg in de Frankfurter Allgemeine Zeitung van 13 augustus jl. En men zie vooral Jaspers' eigen uiteenzettingen in „Die Zeit” onder de titel „Freiheit und Wiedervereinigung”. Vgl. voorts ook: Wilfried Martini, Freiheit auf Abruf: Die Lebenserwartung der Bundesrepublik. Keulen, 1960. p. 305 vv.

In de eerste plaats is het, ondanks de bijdrage van Granicky, nergens duidelijk, dat en waarom alleen sprake is van verdrevenen: tal van beschouwingen zijn in dit opzicht veel te weinig specifiek en doen daarmee dan tevens de vraag stellen, of een dergelijke beperking wel veel zin had. En waarom dan wel een uiteenzetting (van Herbert Schlenger) over „Das Weltflüchtlingsproblem“?

In de tweede plaats ontbreekt een afgrenzing tussen specifieke verdrevenen-vraagstukken en algemene Duitse problemen. Edding, die aan de samenhang tussen beide altijd veel aandacht heeft besteed, heeft zeker gelijk, als hij stelt, dat een dergelijke scheiding bijzonder lastig is. Maar reeds een theoretische analyse als door Helmut Arndt⁴⁾ geboden heeft de uitvoerbaarheid hiervan o.i. aangetoond, en bovendien zou het zeer veel zin hebben gehad, door middel van een dergelijke isolering juist de samenhangen tussen beide complexen zichtbaar te maken. Dit blijft nu overwegend in het vage.

En in de derde plaats ontbreekt veelal het inzicht, dat de categorie der Heimatvertriebenen en de voormalige bevolking van de gebieden waaruit deze werd verdreven geenszins identiek zijn. Niet alleen had men in deze gebieden juist overwegend met een zeer gemengde bevolkings- en cultuursituatie te maken, doch ook is het wel wat overdreven om deze volksgroepen te blijven beschouwen als de dragers bij uitstek van alle „Kulturleistungen“, die in eeuwen ontwikkeling in deze gebieden tot stand kwamen. Dit gebrek leidt in het boek soms tot groteske vertekeningen, met name waar de culturele aspecten worden behandeld, en waar de zorg voor het „Erbe“ de verdrevenen op het lijf wordt geschreven.

Al met al blijft dit omvangrijke boek met zijn vërreikende doelstelling en zijn verbluffende rijkdom aan materiaal toch halverwege steken, waar het een unieke kans had gekregen, tot groter hoogte van inzicht en distantie te stijgen.

„Die Flüchtlings-situation 1958“, een publikatie van de „Innere Mission und Hilfswerk der Evangelischen Kirche“⁵⁾ is hier tegenover met zijn 68 bladzijden een zeer bescheiden bijdrage, en toch is er alle reden, juist over boekjes als dit bijzonder verheugd te zijn. Het is geen wetenschappelijk geschrift, het geeft niet een afgerond beeld, het is niet drukkend van materiaal. Doch het beschrijft, in het licht van bezorgdheid over de manipulaties, die noodzakelijkerwijs met alle vluchtelingen plaats vinden, en van bepaalde eigen en elders gedane voorstellen over de juridische procedure van opneming resp. afwijzing, een aantal zeer concrete en reële problemen, die zich in deze tweeslachtige nevelige wereld tussen Oost en West manifesteren. Het boekje — om dit meteen duidelijk te stellen — handelt alleen over de vluchtelingen uit de DDR, dus over een proces dat nu al ruim 10 à 12 jaar onafgebroken voortduurt en daardoor a.h.w. een zekere mate van institutionalisering heeft ondergaan: vaste vluchtwegen en -methoden, een geraffineerd systeem van controle, van schifting, keuring en latere hulpverlening. Wij zien hier de geboorte van het probleem, althans voor zover het zich aan deze zijde van het IJzeren Gordijn afspeelt: de voortdurende bewijsnood van de gevluchten, omtrent wier antecedenten

4) Helmut Arndt, Die volkswirtschaftliche Eingliederung eines Bevölkerungsstromes. Berlin, 1954.

5) Die Flüchtlings-situation 1958. Innere Mission und Hilfswerk der Evangelischen Kirche in Deutschland. Stuttgart, 1959.

men in het duister tast in zoverre als ze vaak onvoorbereid en meestal zonder documenten arriveren. Het oordeel over opnemings door de instanties in de opvangkampen correspondeert niet steeds met dat van de (Länder)-instanties, die de vluchtelingenpassen uitreiken, waardoor grote moeilijkheden kunnen ontstaan. Vele afgewezen vluchtelingen keren niet terug, doch trachten illegaal ergens onderdak te krijgen.

Deze en dergelijke problemen worden in dit boekje op indringende wijze en met grote duidelijkheid aan de orde gesteld. Het is hier niet de plaats, nader in te gaan op de gedane voorstellen, doch wij willen er mee volstaan, het aan te bevelen om zijn waardevolle gezichtspunten, die voor sociaalwetenschappelijke studie zeker hun nut zullen hebben.

Als uitvloeisel van een in 1953 genomen besluit van de Westduitse Bondsdag heeft het Statistische Bundesamt te Wiesbaden zich een aantal jaren bezig gehouden met de exacte becijfering van de totale bevolkingsverliezen, die de voorheen door Duitse groepen bewoonde en ten gevolge van de besluiten van Potsdam en van Poolse, Tsjechische en andere acties ontruimde gebieden door deze maatregelen hebben geleden. De vraag was dus hoe groot de totale Duitssprekende bevolking was, die door deze processen werd getroffen. In 1958 verscheen het resultaat van deze moeizame en zeer grondige berekeningen, „*Die deutschen Vertreibungsverluste*“.⁶⁾ Dit boek bevat de statistische balanssen over de zgn. gebieden ten Oosten van de Oder-Neisse, de voornaamste buitenlandse woongebieden van Duitse bevolkingsgroepen, benevens in een aanhangsel gegevens over Noord-Sleeswijk, Zuid-Tirol en Bulgarije.

Voor het totstandkomen van deze cijfers waren zeer veel problemen te overwinnen. De administratieve wanorde van de laatste oorlogsjaren maakte een exacte bevolkingsregistratie niet mogelijk. Over de migraties ontbraken tal van gegevens, evenzo over deportaties, slachtoffers van luchtaanvallen en frontverschuivingen, en over sterfgevallen als gevolg van de vlucht. De grenzen tussen de landen waar het hier om gaat hebben in de jaren na 1937 meermalen wijzigingen ondergaan, hetgeen tot verschillende herberekeningen noodzaakte, aangezien de volkstellings- en andere bevolkingsgegevens uiteraard van een bepaalde administratieve indeling uitgaan. De natuurlijke bevolkingsgroei in de betrokken gebieden en van de verdreven bevolkingsgroepen moest voor de periode 1939-1950 worden gereconstrueerd. Voor allerlei gebieden was men op buitenlandse bronnen aangewezen.

Dit alles leidde er toe, dat op grond van de verschillende berekeningen die hiervoor nodig waren en van de onzuiverheid van het grondmateriaal de resultaten 1e slechts benaderingen van het totale aantal weergeven, en 2e voor de afzonderlijke gebieden niet alle dezelfde nauwkeurigheid bezitten en op heterogene gegevens berusten. Desondanks moet men respect hebben voor wat hier is bereikt. Vooral betreft dit de overzichtelijkheid van de presentatie en de doorzichtigheid van de berekeningsmethode, waarbij de geduldige lezer in de afzonderlijke delen zeer veel geboden wordt over de politieke geschiedenis van een onrustig deel van

---

⁶⁾ Die deutschen Vertreibungsverluste. Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete 1939/50. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1958.

Europa gedurende een aantal decennia. De kritiek op dit boek zal zich dan ook niet richten op de met zorg opgezette en uitgevoerde calculaties, minder ook op de keuze van de criteria naar plaats en tijd, doch veeleer op de opdracht zelf, waarvan men zich wellicht zal afvragen, welk doel een dergelijke onderneming (buiten de strikt wetenschappelijke, vooral historische, waarover niets dan lof) zou kunnen hebben, gezien in het licht van de taakomschrijving „...eine Klärung des Schicksals der Vertriebenen...” (p. 5). Men kan enige twijfel koesteren aan de praktische zin van een dergelijke brilante reconstructie van een bevolkingstotaal, dat zich ten eerste niet meer laat terugroepen; waarmee de verdrevenen zelf, ten tweede, nauwelijks gediend zullen zijn; en dat ten derde uitgaat van een idee „Deutschum” als eenheid in cultuurhistorische zin, dat als zodanig nooit heeft bestaan en waarvan bovendien minder de afzonderlijkheid als wel het gemengd leven met anderen, en een cultuursituatie waarin vooral de vreedzame menging relevant was, door de huidige generatie steeds wordt geaccentueerd. Deze twijfel raakt overigens minder het statistisch bureau, dat zich moedig door de netelige opdracht heeft heengeworsteld, dan wel de opdrachtgevers zelf. Doch deze blijven in een vakrecensie als regel buiten schot.

Ten slotte willen wij in het kort nog de aandacht vestigen op een uitvoerige publikatie, waarin aandacht wordt besteed aan de historische groei van die gebieden in het Oosten, die eeuwenlang mede door Duits sprekende groepen zijn bewoond geweest. Het betreft hier een produkt van de zgn. *Göttinger Arbeitskreis, Das östliche Deutschland*.⁷⁾ Deze studie handelt over volkenrechtsproblemen, sociale en economische aspecten en politiek van de gebieden, die zich nu deels in Polen, deels in Tjechoslowakije en deels in de Sowjet-Unie bevinden, en wijdt daarbij mede uitvoerig aandacht aan de problemen der Heimatvertriebenen. De genoemde werkgroep bestaat voornamelijk uit verdrevenen of gevluchte academici van de voormalige Albertus-Universiteit in Koningsbergen; de jurist Herbert Kraus is er thans president van. Het omvangrijke werk (1013 blz!), waarin bijdragen van o.a. Kraus zelf, Hermann Raschhofer, Joachim von Braun, Heinrich Senfft von Pilsach, Karl Valentin Müller, Herbert Marzian, en vele anderen, is de 200ste publikatie van de groep. Wel een blijk van diepgaande preoccupatie met een gebied en een studieterrrein, waaraan men zozeer geestelijk en emotioneel gebonden is gebleven, en omtrent welks recent verleden men zozeer denkt uit een besef van ervaren onrecht en uit een nostalgie naar voorbije prestaties en een voorbij geestelijk en cultureel klimaat. Deze houding, die wij hier slechts willen signaleren, doch geenszins beoordelen, heeft met name invloed uitgeoefend op de beide opstellen, die aan de verdreven groepen in Westduitsland zijn gewijd (van Von Pilsach en Müller), en op de volkenrechtelijke studies over het gebied in kwestie. De bezwaren, die wij boven formuleerden ten opzichte van de vluchtelingenliteratuur in het algemeen, treden met name in het stuk van K. V. Müller (*Soziologische und sozialpsychologische Folgen der Austreibungen*, pp. 757-790) sterk op de voorgrond. De volgende conclusie, die de richting van de belangstelling aanduidt, moge dit verduide-

⁷⁾ *Das östliche Deutschland. Ein Handbuch. Herausgegeben vom Göttinger Arbeitskreis. Holzner Verlag, Würzburg, 1959.*

lijken: „Die wirtschaftliche Einfügung der Heimatvertriebenen im Bundesgebiet während einer günstigen Konjunktur ist noch keinesfalls im gleichen Ausmass als *soziale* Eingliederung zu werten, noch viel weniger als Preisgabe des Heimatgedankens; auch nicht bei der heranwachsenden und herangewachsenen Jugend, die sich in erstaunlichem Umfange zu dem sozialen Vermächtnis der Heimat bekennt. So besteht eine geistige Aufgeschlossenheit gegenüber dem Gedanken einer möglichen Rückkehr auch unter schweren Opfern, die auch ein übernational (im Sinne eines vereinten Europas) geordnetes Zusammenleben mit dem slawischen Volk keineswegs scheut...“ (p. 787, curs. v. d. aut.)

Deze opmerkingen doen overigens nauwelijks recht wedervaren aan het boek als geheel, dat een zeer bruikbaar naslagwerk en handboek voor dit oostelijk frontgebied van Duitse vestigingen is geworden.

De zes hier kort besproken publikaties overziende komen wij tot de slotsom, dat zij weliswaar zeer veel materiaal over het vluchtelingenprobleem aandragen, doch dat zij in wetenschappelijk opzicht minder slagen waar zij trachten een volledig beeld te ontwerpen van het verschijnsel als geheel of voor een bepaald geval in al zijn facetten. Hun volledigheid ligt, anders gezegd, niet op een wetenschappelijk niveau. Het beeld dat zij ontwerpen is niet resultaat, doch blijft (hoogst belangwekkend) object van sociaalwetenschappelijke analyse. Daarbij zijn zij echter alle naar hun aard en bedoelingen onmisbaar.

Das zweite europäische Seminar über Soziologie des Protestantismus

Bericht und kritische Würdigung

Dr. R. Köster

Das zweite europäische Seminar zur „Soziologie des Protestantismus“, das vom 30. Mai bis zum 1. Juni 1960 in Woudschoten bei Utrecht abgehalten wurde, hat die Notwendigkeit eines solchen Treffens gezeigt, aber zugleich auch seine Schwierigkeiten. Etwa dreissig Wissenschaftler aus verschiedenen europäischen Ländern (drei grosse Gruppen aus Frankreich, Holland und Deutschland) waren zusammengekommen, um die Ergebnisse ihrer Bemühungen um eine protestantische Religionssoziologie auszutauschen und zu erörtern. Bei den Referaten und Diskussionen zu den drei Hauptthemen „Dominanz und Minorität als ein Problem der Kirchensoziologie“, „Institutionalisierung als ein Problem der Religionssoziologie“ und „Strukturelle Veränderungen in der Funktion des Pastorats“ wurde deutlich, dass die Überschrift „Soziologie des Protestantismus“ eine Reihe durchaus divergenter Forschungsansätze zu vereinigen suchte. Liegt doch schon das Verständnis dessen, was Soziologie ist, auf einer sehr breiten Skala. Und nicht anders ist es mit dem Begriff „Protestantismus“. Es war gut, dass man sich nicht dazu verleiten liess, die Grundsatzfragen (Klärung der Grundbegriffe, Abgrenzung des Forschungsbereichs, Methoden etc.) in den Mittelpunkt der Erörterungen zu stellen. Sicher darf man eine Auseinandersetzung